

ŞARKİYATÇILARIN GÖZÜNDE FUZÜLİ

Prof.Dr.Babek Osmanoğlu KURBANOV*

Fuzûlî yaratıcılığı eski zamanlardan beri hem Doğu, hem de Batı araştırmacılarının dikkatini kendisine celbetmiştir. Böyle bir ilgiyi her şeyden önce dahi şairin yaratıcılığının romantik özelliği, derin ideya-konusu, emosyonel (duygusal) etki gücü, bu sırada onun kendi eserlerinde devrin karmaşık sosyal-siyasal ve tarihi hadiselerini diğer Doğu yazarlarından daha iyi anlaması vs. ile izah etmek mümkündür. Bu cihetleri, öylece de Fuzûlî yaratıcılığının derin ilmi-kuramsal bilgiler sistemine dayanmasını, eski Yunan filozoflarından Fales, Heraklit, Sokrates, Eflatun, Phitagoros ve Aristoteles'in felsefi mirasından kaynaklanmasını özel olarak kaydeden dünya araştırmacıları Fuzûlî'nin çok yönlü ve bilgili bir kişi olmasını, onun daima bilgilere sahip olmak yolunda çaba göstermesini de kanıtlamaya çalışmışlardır.

Fuzûlî, yaratıcılığını araştıran yabancı alimler (A.Bombacı, E.Gibb, S.Plaskowicka-Rymkewicz, Sofi-Nuri, V.Minorski vb.) çoğu kez Azerbaycanlı araştırmacıların eserlerinden istenilen seviyede faydalanmadıklarının şahidi oluyoruz. Halbuki, onların bazılarının ilmi eserleri (H.Hüseynov, H.Araslı, M.Guluzade, M.C.Ceferov vb.) Fuzûlî'şinaslığa büyük katkıda bulunmuşlardır. Fuzûlî'nin çeşitli bilgi alanlarına olan ilgisini bir daha onun "Sihhet ü Marazm", "Rind ü Zâid", "Yedi Cam" eserlerinden duymak mümkündür, şöyle ki, bu eserlerde tıbbın, devlet ve toplum kurumlarının, astronominin vs. önemli sorunları açıklanıyor.¹ Vaktiyle bütün Yakın Doğu'da geniş olarak yayılmış bu eserler Fuzûlî'nin derin ilmi bilgilere sahip olduğunu, yüksek entellektüel seviyeye ulaştığını bir daha kanıtıyor. Şairin yeteneğinin bu özelliğini çağdaş alimler, bilhassa ünlü İtalyan şarkiyatçısı Alessio Bombacı da özel olarak vurguluyor: "Fuzûlî'nin gündelik yaşamının basit olmasına

* Atatürk Üniversitesi K.K.Eğt.Fak. Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Bkz: H.Hüseynov, XIX. Asır Azerbaycan'da İctimai ve Felsefi Fikir Tarihinden (Rus dilinde), Bakü, 1949, s.25-28.

rağmen o, çok yönlü gelişmiş bir bilim adamı gibi daima bilgilere sahip olmaya çalışıyordu. Kendi büyük poetik (şiir) yeteneğini içten duyan şair iyi de anlıyordu ki, şair mutlaka kapsamlı bilgilere ve zengin ilhama sahip olmalıdır",² çünkü "ilimsiz şiir esası yok divar kimi olur ve esassız dîvâr gayette bi-itibar olur."

Şairin ansiklopedik bilgilere sahip olabilmesi çoğu kez onun poeziyasının derin felsefi istikametini belli etmiş oluyordu. Sırf buna göredir ki, bir şair-düşünür gibi, bir şair-filozof gibi Fuzûlî Azerbaycan halkının felsefi-estetik fikir tarihine dahil olabilmıştır. İlmî bilgileri poetik yaratıcılık için olan önemli rolünü değerlendiren şair yazıyordu ki, ben şeirimin ilimden kopmuş olmasını arzu etmezdim. İlim ile ilgilin olmaması onu cansız vücut gibi yapmış olurdu. Bu nedenlere göre de ben ömrümün belli bölümünü hümaniter (sosyal) ve tabiat ilimlerinin benimsenilmesine ve kendi poeziya gelinimi ilimlerin incileri ile süslemiş oldum.³

Bütün bunlar şairin yaratıcılık mirasını yalnızca lirik biçimde gözden geçiren ve onun idraki-eğitici, felsefi ve beşeri liyakatlarını sınırlayan bazı araştırmacıların kavramlarını reddediyor. Bazan şairin poetik mirası halkın sözlü poetik yaratıcılığında, Doğu şiirinin klasik genelliklerinden, bilhassa Azerbaycan şairleri Nizami, Naimi, Nesimi, Hâkani vb. estetik zenginliklerinden koparılıyor.

Zamanının yüksek bilgili kişisi gibi (bunu bir dizi araştırmacılar, özellikle de şairin çağdaşı, hemşerisi, arkadaşı, şair ve alim Ahdi'nin fikirleri de kanıtıyor.⁴ Üç dilde şiir yazan (Türk, Fars, Arap) Fuzûlî kendi saleflerinin yaratıcılık mirasına tarafsız kalabilmiyor, Doğu şiirinin bir dizi kanuna uygunluklarını, estetik prensiplerini, böylece de forma ve janlarını, beşeri problem ve temalarını onlardan öğrenmiştir.

Bazan öyle fikirler ileri sürülüyor ki, güya Fuzûlî üzüntüleri, hayati zorunlukları ve ızrapları her bir kesin mutlak görevi sayıyordu. Burada ise gerçeğe

² A.Bombacı. The History Leyla and Mejnun (From the book "Leyla and Mejnun" bu Fuzuli). London, 1970, s.12.

³ H.Hüseynov. Gösterdiğimiz eseri, s.25.

⁴ M.Guluzade. Fuzûlî'nin Lirikası. Bakü, 1965, s.53.

uygun düşmeyen öyle bir fikir ileri sürülür ki, güya şairin yaratıcılığının pesimist (karamsar) yönü ve mistik (tasavvufçu) yönü daha önemlidir ve tabii ki, burada onun reallığı ve hayatılığı inkâr ediliyor.

Fuzûlî yaratıcılığını incelediğimiz zaman bu tür sorunlar mutlaka karşıya çıkıyor, fakat bir çok yabancı alimlerin tatkikatlarında onların esassız olarak abartılması ve hiperbolize (mübalâğa) edilmesini de görebiliriz ve sonuçta bu eğilim düşünür-şairin eserlerinin sosyal mahiyetinin ve estetik değerinin aşağı düşürülmesine yönelmiş oluyor. Buna göre de çağdaş dönemde yukarıda belirttiğimiz yanlış eğilimlerin eleştirilmesine ihtiyaç duyuyoruz. Hatırlatmak gerekir ki, bu açıdan Azerbaycan alimlerinin rolü özellikle büyüktür. Fuzûlî'nin hayat ve yaratıcılığının çeşitli yönlerini aydınlatan bir dizi makalelerde, monografilerde, konferanslarda vs. onlar burjuva şarkiyatçılığında göze batan yanlış fikirleri ve kavramları kaydediyorlardı. Bununla birlikte Azerbaycan alimlerinin fuzûlîşinaslığa büyük katkılarına rağmen yabancı şarkiyatçılar hiçte her zaman onların değerli eserlerine müracaat etmiyor ve tabiidir ki, sonuçta aynı yanlış fikirler bir eserden diğercine nakledilmiş oluyor. Mesela, yabancı ilmi edebiyatta Fuzûlî'nin bir Türk şairi olması üzerine pek çok yazıların mevcut olmasına rağmen onun Azerbaycan kökenli olması ve tabiidir ki, belli derecede bu kültürün etkisi altında yazıp yaratması meselesi nedense gölgede bırakılıyor.

Hatırlatmak gerekir ki, Fuzûlî yaratıcılığına ilgi son zamanlarda özellikle artmıştır. Bu açıdan mesela, şair hakkında Türkiye'de meydana gelmiş zengin edebiyatın, böylece de onun yapıtlarının bir kaç defa yayınlanmasını⁵ örnek verebiliriz. Böyle bir durum tamamiyle doğaldır, çünkü Fuzûlî yaratıcılığını Türk halklarının bedii-estetik kültüründen dışarıda düşünmek imkânsızdır. Bu bakımdan bizim alimlerin Fuzûlî yaratıcılığının aynı zamanda Özbekistan'da, Irak'ta ve belirttiğimiz gibi Türkiye'de geniş yayılmasına, öylece de bu yaratıcılığın bütün

⁵ Mesela, M.Guluzade vaktiyle kaydediyordu ki, Fuzûlî'nin eserleri Türkiye'de 38 kez yayımlanmıştır. Bkz: Guluzade M.Gösterdiğimiz eseri, s.439.

Türk halklarının ünlü şairlerinin eserler ile derin akrabalığını dikkate almaları da son derece önemli olmuştur.⁶

Fuzûlî poetik mirasının araştırılmasında Arap alimlerinin eserleri de önemli yer tutuyor: unutmamak gerekir ki, büyük şair bütün ömrünü Irak'ta geçirmiş ve bu nedene göre şu ülkenin sosyal-siyasal ve tarihi hadiseleri ile yakından alakadar olmuştur. Bununla birlikte kaydettiğimiz gibi şair kendi şiirlerinin bazılarını Arap dilinde yazıyordu. Şurada ünlü Arap Türkoloğu Hüseyin Müdjib al-Mısıri'nin "Eski Türk Poezisyasının Emiri Bağdadlı Fuzûlî" isimli temel eserini belirtmeden geçemiyoruz, burada şairin kendi eserlerine, aynı zamanda Doğu ve Batı araştırmacılarının bu eserler üzerine yaptıkları zengin ilmi yapıtlarına temellenerek Fuzûlî devri hakkında genel bir fikir oluşturmak, dünya görüşünün özelliklerinin, yaratıcılığının spesifikliyinin açıklanması, aynı zamanda onun poezisayısının çağdaş şairlere olan etkisini belirtmek için çaba gösterilir. Burada verilmiş geniş kapsamlı bibliyografide Türkiye'de, İran'da, Irak'ta ve Batı Avrupa'da Fuzûlî yaratıcılığı üzerine eserler kendi yerini bulabilmiştir; ayrıca müellif F.Köprülüzade'nin, Nazif'in, Karahan'ın, Gölpinarlı'nın, H.Mezioglu'nun, K.Ebib'in, A.Krımiski'nin, böylece de Y.E.Bertels'in eserlerinden yararlanıyor. Bununla birlikte Hüseyin Müdjib Azerbaycan Fuzûlîşinaslarının eserlerine gereken önemi vermiyor. Böyle bir bilgisizlik aynı zamanda Azerbaycan halkının tarihi, edebiyatı ve manevi kültürü ile ilgisizlik çoğu kez yazarı yanlış fikirlere götürebilir. Kısmen bu onunla izah edilebilir ki, müellif çoğu kez Azerbaycan halkının başarılarını, onun manevi kültürünün geçmişini ve çağdaşlığını tahrip eden yabancı araştırmacıların eserlerine müracaat ediyor. Nitekim, Hüseyin Müdjib Fuzûlî'nin Azerbaycan dilinde şiirler yazmasını kaydetmekle birlikte onun ünlü bir Azerbaycanlı Türk şairi olmasını da itiraf ediyor, fakat nedense bazı yabancı araştırmacılar gibi bu lehçenin özgünlüğünü ve spesifikliğini o kadar da dikkate almıyor. Bu tür hatalara rağmen Hüseyin Müdjib'in eseri okuyucuları şair hakkında olan kapsamlı edebiyatla tanıştırıyor,

⁶ Bkz. П.Арасли. Nevai ve Azerbaycan Edebiyatı. Gızi Özbekistan, 1948, 25 Mayıs; V.A.Abdullayev. Fuzûlî ve Özbek Edebiyatı. ADU'nun İلمي Eserleri, 1958, No.2; M.Guluzade, A.g.e., s.415-437 vs.

Ortaçağ Doğu poeziyasında onun rolünü ve yerini ışıklandırıyor. Aynı zamanda Polonyalı alim S.Plaskovitska-Rımkeviç'in Fuzûlî'nin hayat ve yaratıcılığına ait eserini de özel olarak kaydetmek gerekir, zannımızca burada da yanlış eğilim kendisini çıplak şekilde gösterir. Nitekim burada özel olarak belirtiliyor ki, güya Fuzûlî'nin milli mensubiyet sorunu münakaşalı gözüküyor.

Bazı Avrupa alimleri onu Kürd kökenli Türk şairi olarak tanıyorlar.⁷ Bu sözlerden anlaşılıyor ki, yazar gereken edebiyatla, özellikle de Azerbaycan'da meydana gelen eserlerle o kadar da tanış değil. Hatırlatmak gerekir ki, yabancı araştırmacılar arasında Fuzûlî'nin mensubiyeti sorunu aksine çoğu kez hiç bir şüphe uyandırmıyor, nitekim eski tezkirelerde de bunun üzerine açıklamalar bulmak mümkündür. Mesela, Fuzûlî yaratıcılığının aralıksız olarak araştırmacı F.Köprülüzade onu Azerbaycan şairi gibi kaleme almıştır. S.Plaskowicka-Rymkiewicz önceden belirttiğimiz Azerbaycan alimlerinin eserleri ile de tanış değil. Burada özellikle Mirzaağa Fuluzade'nin "Fuzûlî'nin Lirikası" eserini göstermek yerinde olur. Bu eser Polonyalı alimin monografisinden sonra meydana gelmiştir ve tabii ki, onun bu eserle tanışlığı imkansız olmuştur. İsmi geçen bu eserde müellif Fuzûlî devrinin sosyal-siyasal ve tarihi olaylarını, zengin somut vakıalarını, şarkiyatçıların ilmi eserlerini ve elbette şairin zengin mirasını derinden araştırırken şu meseleyi de aydınlatmaya çalışıyor. İlmî ve mantıkî delillere dayanarak yazar ispat ediyor ki, Fuzûlî çeşitli sosyal-tarihi ve siyasi nedenler yüzünden Irak'a göç etmiş Azerbaycanlılar arasında doğmuş ve büyümüştür.⁸ Azerbaycanlıların düşünce tarzı, dili, maişeti, sözlü halk yaratıcılığı vs. ile oldukça yakın olan çağdaş Irak'ın topraklarında yaşayan Kerkük Türkmenlerinin kültürü yukarıda belirttiğimiz fikri bir daha onaylıyor.⁹

⁷ S.Plaskowicka-Rymkiewicz. Z yucie i twopzosc Fuzulego. "Przeglad orientalistyczny", No.1 (21), Warszawa, s.6.

⁸ Daha etraflı bilgi için bkz: M.Guluzade. Gösterilmiş Eseri, s.3-22; H.İpekten, Fuzûlî, Ankara, 1991, s.20-23.

⁹ Irak Türkmenleri'nin ve Azerbaycanlıların sözlü halk yaratıcılıkları arasındaki benzerlikleri vaktiyle Azerbaycan'ın Halk şairi Resul Rza da özel olarak kaydetmiştir. Bkz: Uzak Ülkelerin Töhveleri, Azerbaycan, 1961, No.9, s.5.

Yukarıda belirttiklerimize rağmen S.Plaskowicka-Pymkiewicz'in makalesinin bazı olumlu yönlerini de değerlendirmeliyiz. Her şeyden önce bu eser Polonyalı okuyucuları Fuzûlî'nin ünlü eserleri ile tanıştırıyor, şairin istifade ettiği geleneksel şiir formları, şairin çeşitli eserlerinin yayımlanma tarihi, elyazmalarının saklanma yeri,¹⁰ aynı zamanda onların meydana çıkma sebepleri üzerine kısaca malumatlar verir. Fuzûlî'nin üç dilde yazdığını kaydeden müellif onun aşağıdaki eserlerinin listesini verir: "Türkçe Divan", "Farsça Divan", "Arapça Divan", "Leyla ve Mecnûn", "Hadigatü's-sü'eda", "Beng ü Bâde", "Haft Cam", "Rind ü Zâhid", "Hüsni ü Aşk", "Şikayetname", "Tercüme-i Hadis-i Muamma", "Matla'ül-İtikâd", "Enisü'l-Kalb", "Türk Mektupları", "Şah ve Çocuk".

Müellif bu eserlerinin her biri üzerine kısaca mâlumatlar verir.

Fuzûlî'nin zengin poetik mirasında araştırmacıların da itirafına göre mühebbet konusu özellikle önemli yer tutuyor. Fakat şu konu ideya-estetik açıdan çoğu zaman düzgün araştırılmıyor, çoğu kez o şairin gerçek isteklerini, estetik ideallerini tahrip etmek, birkaç eserlerinin ideya mazmunluğunu, sosyal önemini vs. inkâr etmek amacını taşımış oluyor. Fuzûlî'deki mühebbet bazı tatkikatçıların fikirlerine göre güya reallıktan, gerçeklikten, gündelik hayattakinden kopmuş, uzak bir muhabbet olup, tamamiyle transsendental (öteye geçmek), ideal, ilahi, platonik ve irrealdir.¹¹ Tabii ki, böyle bir yanlış meyil şairin yaratıcılığının tahrip olunmasına, burada mistik unsurların abartılmasına sebep oluyor.¹² Halbuki bu tür yanlışlıklar, gerçeklikten uzak uydurmalar şairin iyimserlik ruhu yaratıcılığına aykırıdır. Burada M.Guluzade'nin böyle bir fikrine katılmamak olmuyor ki, Fuzûlî'nin ebediliği ve büyüklüğü orasındadır ki, onun terennüm ettiği mühebbet hiçte bireyin, ferdin fiziki

¹⁰ Fuzûlî'nin "Leyla ve Mecnun" poemasının eski kopyaları üzerine bkz: Cahid Öztelli, Fuzûlî'nin en eski "Leyla ve Mecnun" istinsahlarından, Türk Dili, n.287, s.29.

¹¹ İlgi çekicidir ki, bu yakınlarda Fuzûlî üzerine bulunmuş şairin çağdaşı ve arkadaşı Hüseyin İbn Arslan'ın managibinde şairin yaratıcılığında ifade olunmuş mühebbet konusunun tamamiyle real, hayati esasa temellendiği açıklanıyor. Bkz: Edebiyat ve İnceneset, 21 Ağustos 1976.

¹² Belli derecede bu eğilimleri Türk araştırmacılarından Şahabeddin Süleyman'ın, İsmail Habib'in, İsmail Hikmet'in, A.Garahan'ın, F.Köprülüzade'nin vb. eserlerinde de izlemek mümkündür. Bkz: M.Cafer, Seçilmiş Eserleri, Bakü, 1973, s.57-69.

his ve heyecanları olmayıp, aksine halkın manevi aleminin, arzu ve isteklerinin, özgürlük ideallerinin ifadesidir ve bu nedene göre de o, derin sosyal mazmuna sahip olabilir.¹³ Fuzûlî yaratıcılığının beşeri beynelmilel karakteri de buradan ileri geliyor ve tabii ki, onun poeziyası tedricen bütün dünyada bile kendine daha çok okuyucu bulmaya başlıyor. UNESCO tarafından Fuzûlî'nin "Leyla ve Mecnun" eserinin Sofî Nuri'nin İngiliz diline tercümesinde yayınlanması bir daha bütün dünyada büyük Azerbaycan şairinin yaratıcılığına olan ilgiyi ispatlıyor.¹⁴

Fuzûlî mirasının hümanist karakteri, römantik vüsatı üzerine konuştuğumuzda aynı zamanda onun Azerbaycan'ın sözlü halk yaratıcılığından, onun eski poetik geleneklerinden, öylece de hümanist meyiller ve Doğu şiirinin bedii-estetik özelliklerinden dışarıda olmamasını da bir daha itiraf etmeliyiz. Unutmamak gerekir ki, hala da bir dizi araştırmacıların şairin yaratıcılığının halkın zengin ve sönmez bedii-poetik tecrübesinden ve tarihi-estetik bağlarından bir türlü kopmuş durumda dikkate alınması eğilimleri ile rastlaşıyoruz. Mesela, Fuzûlî yaratıcılığında bazen Ortaçağlarda Azerbaycan'da geniş yayılmış felsefi cereyan olan Hurufizm'in unsurlarının ve ilkelerinin bulunması yolunda çaba gösterenleri görebiliriz. Belirtmek gerekir ki, hatta şairi sûfi şairi gibi değerlendirenler de olmuşlardı. Ortaçağlarda Azerbaycan'da dini-felsefi bir cereyan gibi tanınan Sufizmin bazı unsurlarını ne pahasına olursa olsun şairin poetik yaratıcılığında bulmaya çalışan bu tür eleştiriciler aynı zamanda onların güya tüm Fuzûlî yaratıcılığının ideya-emosyonel mazmununu, onun esas isukametini teşkil etmesi fikrini savunmaya çaba gösteriyorlar. Tesadüfi değil ki, Fuzûlî yaratıcılığının estetik değerini, ideya-mazmununu, bediiliğini ve mükemmelliğini hiçe indiren bu tür meyiller haklı olarak temellendirilmiş ve adaletli eleştirilere neden oluyor. Bu açıdan bazı araştırmacılarımızın, özellikle de ünlü alimimiz M.Cefer'in büyük hizmetleri olmuştur.¹⁵

¹³ Bkz: M.Guluzade, Gösterdiğimiz eseri.

¹⁴ Bkz: A.Bombacı, Gösterdiğimiz eseri.

¹⁵ Bkz: M.Cefer, Seçilmiş Eserleri, I. c., Bakü, 1973, s.108-110.

Bütün bunlar bir daha Fuzûlî'nin seleflerinin, bu sırada şairin yaratıcılığına etki göstermiş ve belli derecede dünya görüşünü oluşturmuş¹⁶ Hakani,¹⁷ Naimi, Nesimi, aynı zamanda Şah Abbas Hatayi¹⁸ (Fuzûlî'nin çağdaşı olmuş ve şair ona şiir de ithaf etmiştir) vb. yaratıcılık üslûplarının, dünya görüşlerinin, felsefi-estetik ve etik, öylece de siyasal bakışlarının araştırılmasını bir daha zaruri kılıyor.

¹⁶ Bu şimdiye gibi kendi çözümlenmesini bekleyen özel bir problemdir ve burada yazar makalenin esas amacından çıkış ederek ona dokunuyor.

¹⁷ Bkz: M.Rifagatullah Khan. Life of Khagani "Indo-Iranika", Hayderabad, 1959, vol. XII, p.24-44.

¹⁸ Bkz: V.Minorsky. The Poetry of Shah İsmâ'il I. "Bulletin of Oriyental and African Studies", London, 1942, vol.X, Part 4.